

lupný, Štefánek a další), ale i v současné světové sociologii, jak ukazují mj. u nás vydané práce Z. Baumana, J. Szczepańskiego atd. I když „široké“ pojetí sociálních skupin je nepochybně možné, vyvstává otázka jeho teoretické a zejména heuristické hodnoty. Diskuse o tomto pojetí mezi Z. Strmiskou a Z. Baumana nem na hrazanské konferenci nepřinesla závažnější důvody pro široké pojetí pojmu „sociální skupina“. Také argument, že jej použil V. I. Lenin jako genus proximium ve své klasické definici tříd, není dostatečným důvodem pro zavedení pojmu „skupina“ jako nejobecnějšího označení všech — i dočasných — sociálních útvarů.

Po statích vysvětlujících obecné teoretické otázky sociální struktury jsou ve sborníku zařazeny statě pokoušející se o globální postavení sociální struktury socialistické společnosti. K nim patří druhá z již zmíněných statí P. Machonina a dále zejména příspěvky zahraničních hostů konference, filosofů a sociologů ze socialistických zemí. Jejich příspěvky osvětlují otázky změn struktury v příslušných zemích. Tak stať Grigorije Glezermana *Historický materialismus a analýzy sociální struktury socialistické společnosti* (str. 168—183) podává přehled změn v třídní struktuře SSSR a stať Zygmunta Baumana *Sociální struktura socialistické společnosti* (str. 195—214) ukazuje otázky změn v třídní struktuře v Polsku. Přináší však i některé zajímavé koncepce modelů sociální diferenciace socialistické společnosti, mj. příspěvky Andráse Hegedúse *Strukturální model socialistické společnosti a společenské rozvrstvení* (str. 184—194) a Miloslava Janičieviče *Teoreticko-metodologické problémy zkoumání sociální stratifikace lokálních společenských skupin v Jugoslávii* (str. 215—227). Příspěvek M. Janičieviče navozoval přitom ústojně na diskusi o diferenciaci duševních pracovníků, obdobně jako diskusní příspěvek Marie Hirszowiczové *Formální a neformální aspekty organizačních struktur* (str. 346—363) doplňoval příspěvek M. Petruska *Formální organizace a neformální struktura průmyslového podniku* (str. 364—382).

Většina příspěvků ve sborníku je věnována problematice jednotlivých sociálních skupin. Jejich autoři vycházejí vesměs z výše zmíněného širokého významu pojmu sociální skupina, jak o tom svědčí statě věnované třídám, inteligenci, biosociálním skupinám, národům atd. Největší počet studií této části sborníku je věnován ovšem těm sociálním skupinám, jimiž se tradičně zabývá marxistická teorie, tj. třídám, „třídním“ a „sociálním“ vrstvám v klasickém pojetí. Právě na těchto příspěvcích je nejzřetelněji poznat, do jaké míry se mohli jednotliví autoři opírat o výsledky prvých sociologických výzkumů nebo alespoň o statistické údaje ze sčítání lidu. Rozdíl je patrný například při

srovnání příspěvku V. Rollové *Úloha dělníků v ekonomické struktuře čs. socialistické společnosti* (str. 405—435) a příspěvku J. Bluchy *Kvalifikace jako faktor diferenciace průmyslových dělníků* (str. 329—346), který uvádí některé nové — fakty podepřené — závěry. Také D. Slejška využívá v obou svých příspěvcích *Profesionální dělba práce za socialismu* (str. 302—328) a *Pracovní kolektiv ve struktuře socialistické společnosti* (str. 383—404) výsledků výzkumů, i když zdaleka ne v té rovině jako E. Horáková, A. Lázničková a K. Režný, kteří ve statě *Socialistické družstevní rolnictvo v ČSSR* (str. 471—496) vycházejí ze sociologických výzkumů, mj. i z výzkumů Jana Taubera, publikovaných v práci *Kdo žije na vesnici*. Jejich stať doplňuje příspěvek F. Macka, *Robotníci — drobní vlastníci půdy* (str. 497—508) a článek Z. Deyla, A. Kerner a *Postavení pracovníků městských služeb v ČSSR* (str. 509—525), který se zabývá postavením jedné z důležitých „středních vrstev“ naší společnosti.

Tendence užívat sociologických a sociálně filosofických pojmů v nejšířším možném významu je patrna i v příspěvku Z. Valenty *Některé otázky postavení socialistické inteligence* (str. 436—470). Valenta charakterizuje inteligenci z hlediska společenské dělby práce a řadí k ní fakticky všechny duševní pracovníky. Právě o tomto referátě se rozvíjela na hrazanské konferenci velmi obsáhlá diskuse, do níž zasáhli i zahraniční hosté, např. Z. Bauman, M. Janičievič, M. Rutkiewicz a další. Je škoda, že autor nevyužil některých námětů této diskuse⁶ při redakční úpravě svého příspěvku.

Kladem sborníku je, že do něho byly zařazeny i otázky týkající se jiných sociálních skupin než těch, které se vytvářejí na ekonomickém základě, které však mají ve společenském dění významnou úlohu. Z tohoto aspektu je třeba uvítat uveřejnění statí L. Hákové *Zeny v sociální struktuře naší společnosti* (str. 547—565), V. Fišerové a I. Fišery *Rodina v sociální struktuře společnosti* (str. 566—583) a D. Cahové *K významu věkových sociálních skupin a generačních vztahů v sociální struktuře společnosti* (str. 584—601). Byly to v roce 1964 prvé příspěvky k této tematice přednesené po obnovení činnosti v sociologii, z čehož vyplývá i jejich charakter. Právě při srovnání např. příspěvku V. Fišerové na I. konferenci čs. sociologů s příspěvkem ve sborníku je zřetelně vidět rychlý rozvoj sociologie rodiny u nás v letech 1964—1966. V závěru sborníku jsou zařazeny statě týkající se teritoriálních skupin (článek Z. Šťastné a D. Slejšky, str. 602—620) a národnostních vztahů (J. Šindelka, str. 621—641).

Podle našeho názoru patří k nejproblematictějšími statím sborníku příspěvky zabývající se problematikou dynamiky naší společnosti. To platí zvláště o článku *Hybné síly*

vývoje sociální struktury (str. 152—167), v němž F. Velek v podstatě shrnuje určitá starší pojetí běžná v historickém materialismu a přehlíží soudobé teorie sociálních změn. V menší míře se vztahuje tato výtka na statě Z. Mlynáře a V. Pavlíčka *Politická organizace ve vztahu k vývoji sociální struktury společnosti* (str. 642—659) a R. Rohana *Strana a přeměny sociální struktury* (660—673). Ukazuje se (a projevilo se to i na konferenci ve Spindlerově Mlýně), že právě sociologie politiky je u nás poměrně málo rozvinuta a témata v ní zpracovávaná byla dosud zkoumána převážně v jejich filosofických aspektech.

Jednotlivé příspěvky sborníku rovněž ukazují často značné odlišný způsob přístupu autorů, kteří se zabývají podobnou tematikou. To je zvláště patrné při srovnání přístupu Z. Strmisky v citovaném již článku *Pojetí sociální struktury v současné nemarxistické sociologii* a v přístupu K. Holého *K některým nemarxistickým koncepcím sociální struktury socialismu* (str. 228—254). Různý přístup není ovšem na škodu sborníku. Umožňuje čtenáři naopak možnost konfrontace hledisek, podněcuje k zamýšlení nad otázkami vývoje naší společnosti a nutí k jejímu systematickému výzkumu.

Není třeba pochybovat, že sborník — který byl po svém vyjití okamžitě rozebrán — by v současné době mohl být koncipován jinak a jeho některé statě by již mohly být napsány s větší znalostí teorie společnosti, a všechny pak více doloženy výsledky výzkumů naší společnosti, než tomu bylo v době konání hrazanské konference. I tak ale sborník splnil své poslání.

Jan Macků

Volný čas se stává fenoménem socialismu

Akceptujeme-li názor Z. Baumana, že každou vědu lze definovat informativně či postulativně, pak poslední práce Blanky Filipcové (*Člověk — práce — volný čas*, Sociologická knižnice, Svoboda, Praha 1966) svou inventarizací otázek a problémů volného času patří k nejvýznamnějším současným příspěvkům, které informativním způsobem vymezují předmět a program sociologie volného času.

Ve čtyřech samostatných kapitolách je tu analyzován společensko-ekonomický význam této doby, předložena charakteristika základních koncepcí světové sociologie volného času, a to vždy ve spojení s kritickou interpretací předních autorů — ať už jsou reprezentanty světa socialismu nebo kapitalismu. Problémy volného času jako aktivního komponentu rozporné práce jsou obsahem kapitoly třetí a pohled do aktuálních otázek struktury dne a volného času v ČSSR přináší čtvrtá — poslední část práce.

Knižka je svém účelném členění je díky živému jazyku a díky tomu, že se autorka soustředila na několik základních problémů, přehlednou práci, jež dává možnost otevřít další pohledy do perspektiv rozvoje u nás

sice mladé, ale životní vitalitou nadané disciplíny.

Protože ani socialistická společnost není ušetřena některých „nektarů civilizace“, klade si sociologie volného času náročný úkol: analyzovat sociálně politické aspekty, které konec konců mohou rozhodnout, zda se z volného času stane „břímě se záhadným postavením“ (Paul Legrand), nebo zda vývoj lidstva povede ke společnosti, ve které „bude měřítkem bohatství již nikoliv doba práce, nýbrž doba volna“ (Karel Marx).

Před lidstvem se otevírá stále objemnější kniha mnohostranných způsobů využívání volného času. Poskytuje alternativy nadějně i znepokojivě.

Cím bude pro člověka socialismu prostor, do kterého je vloženo největší bohatství lidí? Stane se volný, svobodný čas nástrojem humanizace, již lidé do služeb společenského rozvoje dávají cosi víc, než je dáno pracovní dobou? Stane se nástrojem nové rovnováhy mezi člověkem a přírodou, aby pomohl oslabit tlak automatizované produkce s atmosférou uspěchaných algoritmů? Stane se nástrojem kompenzace za přeorganizovanou společnost a často odosobněné vztahy? Stane se dobou, která v socialistické společnosti bude nejen prostou reprodukcí pracovní síly, prostým oddychem, odpočinkem člověka, ale i prostorem tvůrčího rozvoje individua, časem rozvoje sebe sama a proto i základním sloupem společenské produkce a bohatství?

Nebo se toto potenciální bohatství společnosti stane nástrojem vedoucím k propastné, šedé, nudné pustotě a prázdnotě, nástrojem dehumanizace člověka, který ve společnosti nekonečně manipulovaného, řízeného, usměvavě lhostejného a v citech automatizovaného individua se promění ve vzdělaného robota debilně supermoderního ražení?

B. Filipcová odmítá dogmaticky zjednodušené a naivní představy o tom, že socialismus automaticky a hladce vyřeší všechny problémy a potíže. Vždyť ani ve vztahu k problematice volného času se možnosti socialismu nerealizují bezprostředně, automaticky a přímo. A mohou být situace, že se nerealizují ani snadno.

Vstupní kapitola je přínosem zvláště ve vymezení pojmu „volný čas“. Definice volného času se nejen v naší, ale i ve světové literatuře liší u jednotlivých autorů natolik, že tato skutečnost např. často znemožňuje komparaci.

Filipcová vymezuje volný čas především negativně — a to tak, že z této doby vyřazuje ty činnosti, které sem nepatří. To dává možnost rozlišení mimopracovní doby a volného času a pojmového porovnání s tím, čemu se např. v ruštině říká „svobodnoje vrejma“ a v angličtině „disposable time.“

Volný čas je samozřejmě možno vymezit různými způsoby — např. pozitivním nebo negativním způsobem, nebo kombinací obou, pozitivního i negativního způsobu.

Ve všech případech nám však schází empirický materiál, který by umožnil porovnat přednosti a slabiny jednotlivých přístupů;

⁶ Srovnej Jan Macků: *Zur Diskussion über den Begriff „Intelligenz“ auf der Konferenz in Hrazany*, SPPF, Brno, G 9, 1965.

asi proto považuje autorka za nejschůdnější cestu kombinací pohledů na volný čas v několika rovinách. Má k tomu důležitý předpoklad, kterého využívá nejen v této kapitole. Je jím znalost zahraniční literatury, z ní pak zvláště prací J. Dumazediera.

Své možnosti vydatně uplatňuje v kapitole druhé, která zřejmě představuje nejčtenější část knihy. Při této příležitosti si povšimneme přístupu Filipcové k pleádě zahraničních, především západních autorů, které bohatě cituje. *Její přístup je pokusem, a dodejme že pokusem úspěšným, objevovat užitečné a integrovat pozitivní myšlenky, které přinášejí nemarxističtí, různé jednostranně orientovaní autoři. Nejde o eklektické přijímání, ale o určitou interpretaci z pozic obecné marxistické teorie, o pozitivní úsilí vyrovnat se s tím, co v oblasti sociologie volného času přináší teoretický svět předních kapitalistických zemí.* A protože nepromyšlená argumentace nebo jakkoli silná slova, která nemají náplň argumentů, mají jen malou naději na úspěch, demonstruje tu autorka pozici plodného dialogu, který snad jen v případě Dumazediera vyžadoval konkrétnější postoj a přesnější označení toho, v čem jsou „některá diskusní a otevřená hlediska“.

Nemá-li naše společnost prodělat všechny nemoci, kterými trpí tak zvané industriální společnosti na Západě, budeme muset i nadále pokud možno velmi konkrétně a přesně analyzovat, kde a v čem — ve vztahu k předním kapitalistickým zemím — jsou ve sféře volného času konvergentní a divergentní místa.

Protikladnosti sféry práce a volného času je věnována třetí, nejrozsáhlejší kapitola práce. Filipcová tu odkrývá síť propojených vazeb mezi společností a volným časem, který je pro ni faktorem aktivního sebeuskutečňování člověka. „...není trpným výsledkem... představuje determinovaný, aktivní komponent, zpětně působí i na ostatní sféry života jednotlivce i celé společnosti“ (s. 56.).

Upozorňuje na proces progresivního problematického až negativního působení, jež do sféry volného času vnáší masové komunikační prostředky. Za meritorní faktor však považuje vztah práce a volného času. Práce má i v socialismu rozpornou povahu, a tak pro oblast problémů, které Marx ve svých *Ekonomicko-filosofických rukopisech* zahrnul pod pojem „odcizení“, jsme vlastně teprve otevřeli možnosti jejich překonání. A je proto na místě otázka, zda náš člověk nalezl v rostoucí sféře volného času prostor pro rozvíjení a uskutečňování své skutečné lidské podstaty.

Filipcová tu předkládá náměty, které v procesu změn sociální struktury naší společnosti (zvláště ve vztahu k jejímu horizontálnímu členění), s další technizací našeho života a s rozšiřováním prostoru volného času se pro sociologii stanou stěžejními otázkami. A proto ti, kdo chtějí v budoucnu obohatit „inventurní seznam“ sociologie volného času, se budou muset k těmto otázkám vracet.

Poslední kapitola je věnována problémům volného času v ČSSR. Sekundární analýza některých dostupných empirických materiálů umožnila vyslovit mnohé zajímavé poznatky, jakými jsou např.: rozložení činnosti ve volném čase ve vztahu ke kvalifikaci a vzdělání; ošidnost zjednodušujících představ o zrovnoprávnění ženy, která za svou emancipaci „platí volným časem“; problémy skladby volného času v životě moderní rodiny, atd. I zde autorka prokazuje především schopnost dešifrovat labyrint pojmového aparátu a položit základy pro kategoriální systém své disciplíny.

V praxi, zvláště u pracovníků v oblasti kultury a osvěty, bývá škála činnosti projevujících se ve volném čase dělena na „aktivní“ a „pasivní“. Tak jsou označovány jednou ty, po druhé ony činnosti, a jsou zpravidla přijímány jako vyhraněné a vzájemně se vylučující protivy. Filipcová dokazuje neoprávněnost tohoto přístupu. Tak jako čtenář, posluchač, divák není jen absolutní, pasivní konzument (i v konzumu je určitá aktivita), tak ani tvorba sama není jen čirá aktivita (i ta předpokládá konzum nejrůznějších hodnot).

Metafyzicky chápaná protikladnost (aktivní — pasivní) přináší zvláště pro oblast sociologických průzkumů, kde je nezbytné projevené činnosti ve volném čase kategorizovat, mnohé simplifikace. „Rozhodně nelze chápat kategorie aktivní — pasivní jako navzájem se vylučující a činit z nich základní kritéria pro charakteristiku činnosti ve volném čase. Žádná lidská činnost není buď aktivní nebo pasivní, ale může být a je provozována člověkem s různou, menší či větší dávkou aktivity či pasivity. Proporce mohou být různé.“ (s. 137). To jsou pohledy cenné zvláště pro ty, kdo se zamýšlejí nad projekty příštích výzkumů volného času.

Všestranný rozvoj člověka naší společnosti lze posuzovat nejen v rovině společenských přeměn, ale i v rovině vztahu individua a volného času.

B. Filipcová je představitelkou postoje, který se dožaduje neformální, neodělitelné jednoty individuálních a společenských stránek činnosti člověka ve volném čase, protože člověk je „v každém svém počínu jednak individuální bytostí, jednak součástí společenského organismu.“ Tento přístup považují pro další rozvoj sociologie volného času za nejdůležitější.

Karel Rychtařík

Kazimierz Zygulski: Drogi rozwoju kultury masowej

Varšava, 1966, str. 241.

Termín masová kultura se rychle rozšířil, stal se módním pojmem sociologické a publicistické literatury. Zpočátku se tímto termínem označovaly pejorativně negativní a nežádoucí jevy v kultuře. Masová kultura byla líčena jako hrozba civilizace, jako mloch požírající „vyšší výtvořiny ducha“, jako zloba času, nemoc průmyslové společnosti.

V polemických sporech a diskusích mezi obháji a kritiky masové kultury se vytvořily dvě odlišné koncepce.

a) Jedna považuje masovou kulturu za nový a nevyhnutelný jev technické civilizace, za jev potřebný a žádoucí.

b) Druhá setrvává na negativním hodnocení a ztotožňuje masovou kulturu nadále s průměrnými nebo podprůměrnými hodnotami.

Masová kultura vzniká jako produkt rozvinuté průmyslové společnosti, je jedním z jejích důležitých aspektů. Vytváří charakteristické, v minulosti neznámé organizační formy, spojené především s oblastí produkce a rozmnožování kulturních statků. Masová kultura se realizuje průmyslovým způsobem, z hlediska konzumce předpokládá nejen početnost obyvatelstva na určitém území, ale reálného odběratele disponujícího kupní silou a ochotného obětovat tyto prostředky na zakoupení poskytovaných hodnot.

Tyto okolnosti spojené s konzumpcí kulturních statků autor všestranně dokládá a vysvětluje. Stav zámožnosti sociální skupiny nebo celé společnosti determinuje zásadním způsobem řadu základních faktů v odběru kulturních hodnot. Rozvoj televize je možný teprve tehdy, když cena přijímacího aparátu je přístupná nejširším vrstvám. Vysoká cena barevné televize technicky zcela hotového dosud vytváří objektivní překážky pro její masové rozšíření. Zkušenosti z kapitalistických zemí (kde rozpětí příjmů je mnohem větší než u nás) výrazně ukazují, že obyvatelstvo s nízkými příjmy se neobyčejně málo nebo vůbec nepodílí na masové kultuře. Pro tyto lidi se získání televizoru, předplacení novin, zakoupení lístků do divadla atd. stává materiálním problémem. Početnost těchto ekonomicky nejslabších rodin — dokonce i v nejbogatších zemích Západu — není tak malá, jak se některým jeví. (V Americe počet těchto lidí dosahuje až 11%). Nejbohatší skupiny, tvořící asi 1% obyvatelstva, touží po individualizované a drahé zábavě — nepodílejí se proto v takové míře na masové kultuře. Ekonomickou základnou masové kultury v západních zemích jsou lidé se středními výdělky. Vlastnictví přijímacích přístrojů, zejména televizorů, odebrání populárních časopisů se stává základním elementem životního stylu středních vrstev. Toto vlastnictví je legitimací příslušnosti jedince do určité sociální vrstvy, je nutností vyvolanou nátlakem okolí. Ve Velké Británii bylo vícekrát zjištěno, že obyvatelé čtvrtí, které seskupovaly středně zámožné vrstvy, stavěli televizní antény na střechách a televizní přijímač ještě nevlastnili. Když byli dotázáni, odpověděli: „Nepřejeme si, aby se o nás řeklo, že nemáme televizor, když ho kolem nás má každý.“

Jak souvisí zaměstnání člověka s jeho účastí na masové kultuře? Tato otázka vede ve značné míře k otázce úrovně vzdělání a v druhém případě ke kvantitě volného času, kterým člověk disponuje. Příklady ná-

vštěvnosti kina mají ilustrovat tuto souvislost. Ze všech zaměstnaneckých kategorií nejčastěji navštěvují kino úředníci a duševní pracovníci středních kategorií, zaměstnanci v zemědělství chodí do kina nejméně. (Asi polovina zemědělců kino vůbec nenavštěvuje.) Složitější je kategorie fyzicky pracujících — zde je velký rozdíl mezi kvalifikovanými a nekvalifikovanými. Mezi nimi je větší rozdíl než mezi pracovníky duševní a fyzické práce. Řada pozorování svědčí o tom, že lidé patřící k zaměstnáním spojeným s velkou odpovědností, řízením, tzv. „nenormovaným pracovním dnem“, jsou zvláště zaneprázdnění — obvykle rovněž společenskými povinnostmi, což značně ohraničuje jejich možnosti i chuť k účasti na masové kultuře.

Autor analyzuje také strukturu auditoria masové kultury. Odmítá názor, že konzument vystupuje samostatně, individuálně, a že teprve suma těchto jednotek vytváří konkrétní auditorium. Takové atomistické pojetí auditoria neodpovídá skutečnosti. — Auditorium tvoří ne jednotlivý člověk, ale skupina, ve které existují určité svazky, dělba rolí. V auditoriích masové kultury všeho typu rozhodně převládá skupina nad jednotlivým člověkem. V rodinných skupinách, ve skupinách přátelských a sousedských chodí většina lidí do kina, poslouchá hudbu, dívá se na televizi. Skupiny se zajímají o literaturu, sport nebo filmové hvězdy. V takových skupinách obvykle existuje někdo, kdo vykonává roli iniciátora, fakticky řídí výběr, má vliv na vytváření úsudku, formuje mínění o obsahu společně viděných, slyšených nebo čtených kulturních hodnot. Kulturní kontakty lidí, jejichž kanály sloužily v minulosti rovněž předávání informací, mají veliký vliv na vznik auditoria.

Auditorium má tedy v masové kultuře veliké poslání. Autor proto odmítá takové definice masové kultury, které nerespektují skupinový život s ní spojený a koncentrují se jenom na obsahový souhrn kulturních statků předávaných sdělovacími prostředky. K takovým definicím patří definice Friedmannova. Friedmann definuje masovou kulturu jako celek kulturních hodnot, daných k dispozici veřejnosti prostřednictvím masových sdělovacích prostředků v rámci technické civilizace. Definice podle autora musí respektovat rovněž lidský svět, s nímž jsou kulturní hodnoty spojeny.

Velmi důležitá je také problematika obsahu masové kultury. Denní zkušenost nás přesvědčuje, že si z veliké produkce jen malá část kulturních statků zachovává trvalou uměleckou hodnotu. Větší část těchto statků má krátkodobý život. Na otázku, zda průmysl může vytvářet jenom umělecké hodnoty tak krátkodobé životnosti, dává autor negativní odpověď. I útvary vyráběné sériově mohou mít trvalou uměleckou hodnotu. Sériovost nemusí být v základním rozporu s uměleckou hodnotou. Aby nedošlo k schematizaci a nadměrné standardizaci, je zapotřebí zkoušet nové vzory, aby na jejich základě byly vyráběny nové série.